

ПОЈМОВНИК АНАТОМИЈЕ КЊИГЕ Илуминација

Међу најљепшим артефактима људске цивилизације, без икакве сумње, налазе се и илуминиране књиге. Најстарије очуване до данас – Бечка *Генесис*, Ватикански *Вергилије*, Бечки *Диоскорид* и *Илијада* миланске Амброзијане – својим бојама и златом и данас, како је то лијепо речено у једном средњовјековном рецепту за прављење боја, *радују душе свакој ко ихгледа*. Илуминирана књига је она која исијава свјетлост, а оно што свијетли, на сунцу или при свјетлости свијеће, заправо је метал. Основна разлика између илуминација и илустрација је управо у присуству метала. Без њега (у виду злата, сребра, калаја или бакра), нема ни илуминације.

Иако се умјетност илуминирања појављује много прије средњег вијека (још египатске књиге мртвих, у облику папирусних свитака, биле су илуминиране), она своје највеће домете остварује на пергаментном кодексу и свој врхунац достиже управо у средњем вијеку. Причу о томе требало би да почнемо од прављења пергамента, али будући да је његова технологија израде познатија од технологије израде боја и да немамо много простора, у овом кратком тексту нешто више пажње моћи ћемо посветити само бојама, металима и поступку израде илуминиране књиге.² Све што је било потребно за израду једне књиге од подлоге за писање, мастила и боја, злата, повеза, до алата за израду свега тога, човјек је проналазио у свом природном окружењу. Требало је да прође много времена док се неке технике не покажу као добре (тачније као лоше) и док се не дође до рецепата које вриједи овјековјечити записивањем. За личну употребу или скрипторије скупљали су их и записивали преписивачи књига, илуминатори и сликари, али и други (златари, мозаичари, нотари, лекари).³ Њима су се, неријетко и шифровано⁴ написане, преносиле тајне художности. Од којих материја се добијају које боје, на који начин, како се чувају, с којим везивима се мијешају, које се могу међусобно мијешати⁵ а које међусобно не смију

¹ vanja.smulja@gmail.com

Аутор је документалиста савјетник у Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске. Бави се теоријом и праксом библиотекарства, библиологијом и културном баштином. – Напомена ур.

² У наредним бројевима ћемо писати о минијатури, иницијалу и орнаменту, дати основне стилске одлике историјских периода, представити најзначајније артефакте и покушати одговорити на питања не само „како“ него и „зашто“ је средњовјековни човјек илуминирао књиге.

³ Најстарији од тих рукописа је Ераклијев из VIII–IX в. насловљен *О бојама и вештинама Римљана*, први средњовјековни посвећен искључиво илуминирању потиче из XI–XII в., а *Мали кључ за сликарство*, препис је из XII в.; затим су ту *О вештини илуминирања* (XIV в.), *Широзбуришки рукопис* (XIV–XV в.), *Нирнбершки шракштај* и болоњски рукопис насловљен *Тајне о бојама* (XV в.), *Књига о илуминирању В. Болца* (XV–XVI в.) и *Разне тајне* (XVI в.). Први српски приручник о бојама и техници сликања потиче такође из тог периода. Написао га је Нектарије Србин 1599. године. Из XVII в. имамо Падовски рукопис *Рецепти за прављење свих врста боја*, Бриселски *Збирка есеја о чудима сликарства* и *Сликарске, скулпторске и њима сродне вештине* Т. де Мајернеа. Најпотпунија и најсређенија збирка византијских рецепата за црквено сликарство је приручник настао између 1701–1745. године, познат као *Ерминије*.

⁴ Не треба занемарити алхемијски аспект ових поступака – не само у процесу добијања злата него и у поступку прављења боја – тј. преображавања материја у боје.

⁵ Вердигрис (минерална боја бакра која се вештачки добија) позната је од давнина. Плиније, Витрувије и Диоскорид пишу да изједа пергамент и да лоше реагује с другим бојама. Ченини биљежи да је добра на дрвету са желатином али каже и: „Чувај се да је помешаш са белом, оне су смртни непријатељи”.

Слика 3. Јосифов одлазак, сл. 25.

Слика 4. Искушење Јосифово, сл. 31.

Vienna Genesis (Беч, Национална библиотека Аустрије, Cod. theol. gr. 31), најстарији добро очувани илуминирани библијски кодекс, настао вјероватно у Сирији у првој половини VI вијека.

Слика 5. Ахилово приношење жртве Зеусу, сл. 47.

Ilias Picta (Милано, Библиотека Амброзијана, Cod. F. 2005 Inf), илуминирани пергаментни рукопис из V вијека, са илустрацијама Хомерове Илијаде.

бити ни у додиру⁶, како учинити да буду трајније⁷, сјајније, да се не љуште. Поред тога, и која је то боја коју *воли сликар а и писац је очаран њоме*, а која *није такве природе да ће илуминатору чинити част*⁸, и, што је нарочито значајно, с којом *није добро имаћи посла*.⁹

Што се тиче мјерних инструмента, било да се мјери вријеме, температура или микроклиматски услови, рецепти су прилично прецизни: мијешај прстом докле можеш трпјети, кувај док крајеви слова које напишеш на нокту не буду сјајни, док не изговориш један-два-три оченаша, шест до седам пута дуже него што је потребно за печење хљеба. У приручницима се наводи: „Стави на сунце и зној три недеље или закопај у коњско ђубре, које није проврило и на топлом месту. Покриј га брижљиво и мењај му место свака три дана, стављајући га у још топлије ђубре. Тако настави још тридесет шест дана.” Или: „Кад је време јако топло, под сазвежђем пса, постави везиво на хладно место да се не би засушило; за време зимске хладноће стави га на топло место да се не би замрзло...” Бери плодове кад је ведро, облачно, пун мјесец, уочи свеца тог и тог¹⁰, кад сазри грође и сл.

Основни црни пигмент добијан је од чађи¹¹ или из танина који се налази у шишкама дрвећа¹². Бојена мастила и пигменти за илуминације добијани су из минерала¹³, биљака¹⁴ или животиња¹⁵, а једну боју, па чак и злато¹⁶, било је могуће добити на више начина¹⁷.

⁶ Ченини упозорава „чувај се као ватре да употребиш ову боју, која се зове мозаик-злато, уз право злато, јер ако она додирне површину правог злата, чак и да је она дугачка одавде до Рима, ако у њој има пола зрна живе која ће додирнути ово злато, довољно је да је поквари”.

⁷ Оксидација и свјетлост утичу на деградацију (старење) свих боја. Али и поред тог очекиваног избљеживања, неке боје се понашају другачије. Нпр. боја добијена од цвијета крозофоре остаје плава само годину дана – послје тога постане љубичаста.

⁸ Нпр. змајева крв.

⁹ Опасност од тровања пријетила је како због удисања отрова (приликом уситњавања минерала и/или испаравања током кувања) тако и због кушања боје. Добро припремљена боја имала је тачно одређену сланоћу, киселост, слаткоћу и густину, а као мјерни инструмент служило је искључиво чуло укуса. Аурипигмент – минерал из вулканских области из којег се добија жута боја, по хемијском саставу је исто што и арсеник; реалгар, из којег се добија црвена, такође је арсенов сулфид. У приручницима се наводи „Пази да га не ставиш у уста, од тога би ти могло позлити” (Ченини) и „треба бити обазрив. Кад је туцаш, покриј уста и нос, да не би удисао њену пару и прах” (Болц). Препоручује се опрез и са златном бојом добијеном од живе усуте у кокошије јаје које је провело 30 дана испод кокошке.

¹⁰ Плодове пасдрена за сокову зелену треба сакупљати „четрнаест дана пре Св. Михаила, пре него што омекшају на жбуну”.

¹¹ Препоручује се сагоријевање гранчица винове лозе и коштица бресака.

¹² У питању су квргаве израслине на храстовима, лужњацима, китњацима, јови, јасену и бријесту, величине 1,5 – 2,5 цм.

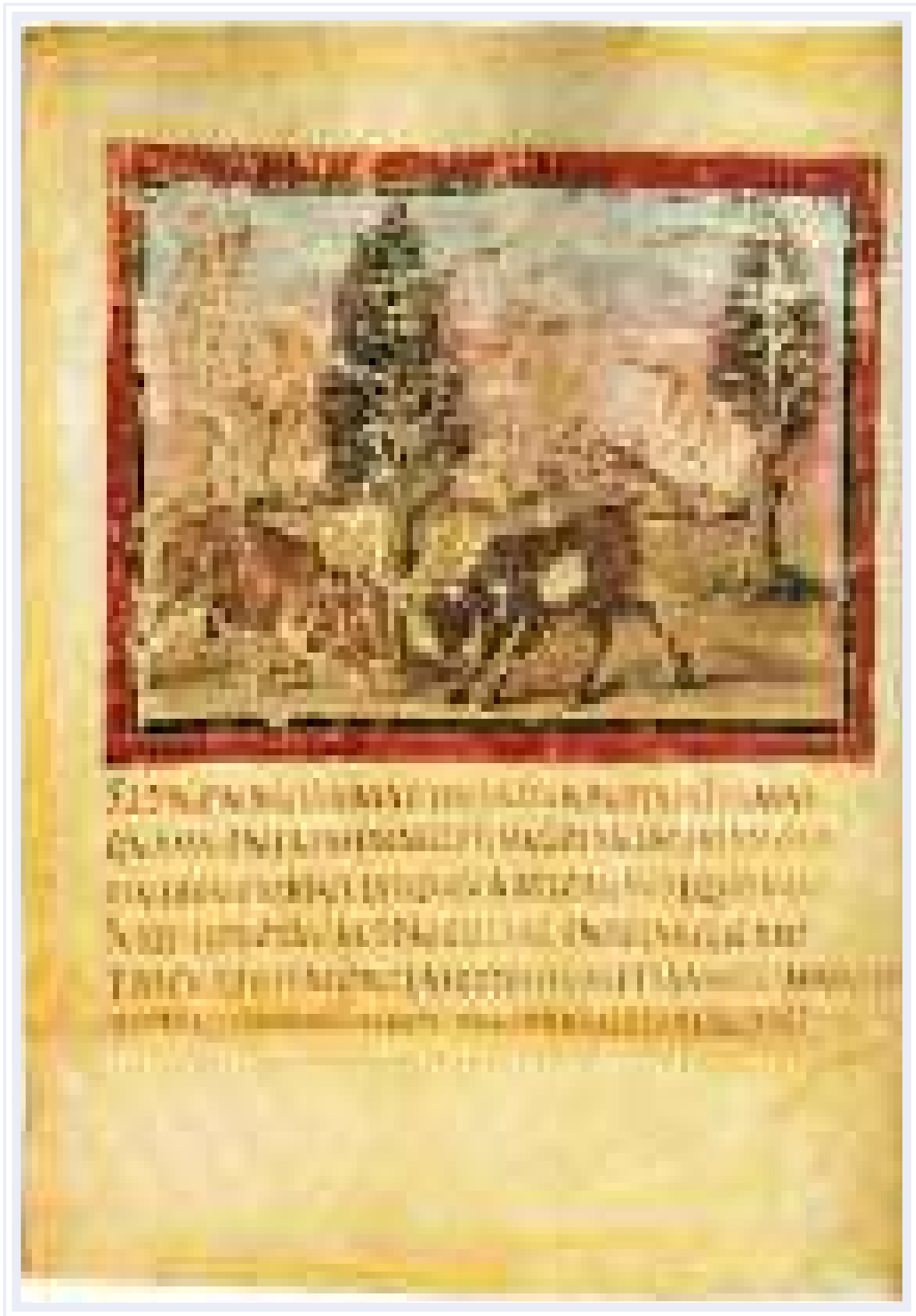
¹³ Нарочито много су коришћени природни минерални пигменти цинобер, малахит, азурит, ултрамарин, зелена земља, оксиди гвожђа и аурипигмент, затим и угљен, злато, сребро, калај и бакар. Поступак је код свих исти – ситњење, спрашивање, испирање, таложење у води, па одвајање честица одливањем прво крупнијих па ситнијих комадића (величине честица одређују тонове боје) – али трајање није, будући да су неки минерали меки и лако се мрве, а неки су тврде стијене.

¹⁴ Органски пигменти добијани су просто цијеђењем цвијећа (перуника, љубичица, различак, зумбул, мак, шафран, сљез, трава катанац, чивит), стабала, листова (дуд), гранчица, коре (варзилово, бразилијско дрво), плодова или смола (змајева крв). У те исцијеђене екстракте умакане су платнене крпице неколико пута да се засите бојом, па су касније по потреби ти „обојени крпичћи” квашени бјеланцетом, водом или неким другим раствором да се добије боја.

¹⁵ Од сипе се добија мастило (сепија), од инсеката кошенил и крмес (код нас познат као червец-црвац) црвена, од шкољки и пужева љубичаста.

¹⁶ У приручницима су читава поглавља намијењена томе како *Да се најправе слова која личе на злато и сребро без употребе злата и сребра*. Тако су и насловљавана. За те сврхе кориштени су сребро, калај, бакар, аурипигмент, олово и жива, а као замјене без метала шафран и жуч (нарочито штукина) или сокови биља и смоле.

¹⁷ Црвена боја се тако добијала из минерала (цинобер из цинабарита, минијум из олова), биљака: дрвећа

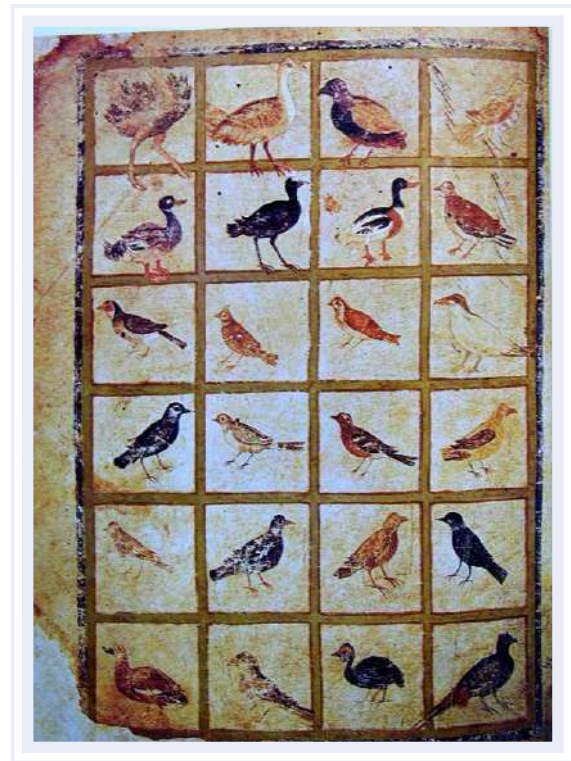

Слика 6. Борба бикова, полеђина 4. листа.

The Vergilius Vaticanus, познат и као *Vatican Vergil* (Ватикан, Апостолска библиотека, Cod. Vat. lat. 3225) илуминирани рукопис са фрагментима Вергилијевих Георгика и Енеиде, настао у Риму око 400. године нове ере.

Слика 7. Портрет аутора, лист 4.

Слика 8. Птице, полеђина 483. листа.

Слика 9. Три птице, лист 475.

Слика 10. Грм купине, лист 83.

The Vienna Dioscurides (Беч, Национална библиотека Аустрије, Codex Vindobonensis med. gr. 1), пергаментни илуминирани рукопис из раног VI вијека, осим илустрација биљака и животиња, садржи и неколико аутопортрета аутора.

Од сложености поступка добијања боје и карактеристика и коштања материја из којих су добијане, зависиле су и њихове хемијско-естетске карактеристике и цијена.¹⁸

Да би се честице пигмента држале чврсто међусобно и да би боја била везана за подлогу, кориштена су везива. Најчешће су то бјеланце, гумарабика¹⁹, смола четинара и желатин уз додаток шећера и меда онима која се лако пресуше.²⁰ Злато, без обзира на поступак наношења, било да је у праху мијешано с везивом па кориштено као боја или је ковано у листиће па сјечено и лијељено на одговарајућа мјеста, или чак трљањем по подлози у виду шмиргле, на илуминацијама изгледа исто и разлике је могуће уочити само микроскопом. Да би било сјајније, обавезно се полира зубом дивљег медвједа (или било којег великог месоједа), а за завршни сјај додатно и зечијом шапом.

Сам поступак илуминирања текао је овако: прво се с припремљених листова пергаментна отресе вишак креде, извуку се реглуре и испише текст; затим се стилусом направи скица композиције, контуре се извуку пером и цртеж заврши мастилом; након тога се наноси злато а послје злата боје (и то најчешће једна боја у читавом рукопису, па се тек онда прелази на другу); даље слиједи наношење другог слоја боје, гушћом темпером, рељефно, затим поправљање контура, досликавање орнамената на злату и завршавање финих детаља; и поступак се завршава лакирањем минијатура. Лак²¹ напосљетку чини да и боје, уз злато, исијавају свјетлост.

(бразилијског код нас познатог под именом „варзило”, сандаловог и кампеш-дрвета), цвијећа (бршљан), смола (змајева крв, лак-лак, броћ – код нас „дрвенац”) и инсеката (крмеса и кошенила). Плава од минерала (лапис-лазули, често називан ултрамарин јер је набављан преко мора, и карбоната бакра под називом азурит) и биљака (чивита – за индиго пигмент, крозофоре, различка, цвијета дивљег грашка...). Зелена од једињења бакра (малахит, вердигрис) и биљака (перунике, љубичице, зумбула, першуна...). Жута од аурипигмента, жутих окера од минералних пигмената и од биљака (шафрана, катанца, куркуме и рабарбаре). Бијела од спрашених калцинираних костију или оксида олова а пурпурна од пужева и шкољки, али и од боровнице.

¹⁸ Ултрамарин даје најплеменитију, најљепшу и најбољу од свих боја, која се не може нахвалити ма колико се о њој говорило. Изузетно је постојана на свјетлости, па слике вијековима остају непромијењене. Његова цијена била је изједначена са цијеном злата. Једна унца раствора боје ултрамарина вриједила је осам дуката. И цијена азурита је такође била висока (један до три дуката по фунти). Поред плаве, скупа је била и шафранова жута (будући да 4.300 цвјетова даје само 30 гр шафрана) и пурпур (јер 12.000 пужева дају само 1,4 гр чистог пигмента). Отуда не чуди што се у приручницима много пажње посвећује томе како препознати добар лапис-лазули, или то што је у XV. в. у Нирнбергу постојала инспекција против фалсификатора шафрана.

¹⁹ Гума која се лучи из повријеђених мјеста коре дрвета (вишње, трешње, шљиве) за вријеме суше а прије цвјетања. Ако се лучи из коријена и доњег дијела стабла дрвећа, онда је тамније боје и назива се трагакант.

²⁰ Све ово што смо навели у основном тексту могли бисмо ставити и у рецепт за колач. Али истина о везивима за илуминирање у средњем вијеку није ни изблиза тако пријатно ароматична. Напротив. У те сврхе, у складу с економичношћу средњег вијека, кориштене су свакојаке излучевине, што животињске што људске. Оцијеђена коњска балега се користила као подлога за злато, људски урин је незаобилазан приликом уситњавања многих минерала и чест је састојак боја, маст из увета се као тајни састојак додаје да се бјеланце не би пјенило, азур се најбоље справља с млијеком дојиље, а црна битуминозна маса из људских лешева, која се могла купити у апотекама под именом „мумија”, поред својих сликарских квалитета, имала је још један – приписивала јој се моћ истјеривања антихриста и осталих злих духова. А поред свих тих гадости, туже се само на бијели лук! Аутор Падовског рукописа, уз констатацију да се злато може лијепити кандираним шећером са урином или соком од бијелог лука, биљежи „али овај начин ми се не допада због мириса!”

²¹ Према једном јерменском рецепту, нарочито добар лак који бојама даје јаркост и сјај какав оне немају добија се од жучи змијуљице.